

Avklippta från historien

Tidningsklippare och tidningsklipp i 1800-talets press

JOHAN JARLBRINK

Abstract

En stor del av innehållet i 1800-talets tidningar utgjordes av material som klippts från andra tidningar, protokoll, utredningar och andra källor. Genom att undersöka saxens plats på tidningsredaktionerna – och hur klipparbetet skilde sig från arbetet med fjäderpenna respektive anteckningsblock – synliggörs ett nedskrivningssystem som definierade nyhetsvärderingar, reglerade vad som var möjligt att uttrycka och rapportera, och vilka platser tidningsmännen kunde besitta på redaktionerna, i världen och i historien. Med saxen reproducerades vad som meddelats av andra. Denna passiva reproduktion osynliggjorde den som klippte och skapade ett underläge i förhållande till skrivande publicister. Att klipparna inte lämnade några spår efter sig i de texter de klippte har också gjort att deras arbete sällan uppmärksammats i historieskrivningen. För att få syn på dem som arbetade med sax måste man gå till skönlitterära och andra skildringar av vardagens redaktionssysslor. Det underläge som saxen skapade och symboliserade kunde samtidigt användas retoriskt för att manifestera yrkestillhörighet och en strategisk maktlöshet i en tid när pressen upplevdes få allt större makt.

Keywords: arbetsredskap, historiografi, mediearkeologi, nyhetsförmedling, nyhetsvärdering, teknik

Introduktion

De ville avslöja lögn och dubbelmoral och skriva sanningen om det samhälle de levde i. Men hur skulle det gå till när de bara hade en sax att arbeta med? Så kan man beskriva situationen för många av de unga idealistiska män som sökte sig till pressen under 1800-talets senare del. Som Arvid Falk i August Strindbergs *Röda rummet*. När han bestämmer sig för att bli litteratör är det för att avslöja det samhälle som är ”en vävnad av lögn”. Efter att ha gjort beställningsarbeten åt förläggare Smith och refererat riksdagsdebatter för ’Rödluvan’ hamnar han bakom skrivbordet på den lilla tidningen ’Arbetarfanan’. Bordet är täckt av hundratalet landsortstidningar och Falks uppgift är att klippa ut artiklar som kan tryckas i den egna tidningen, inte efter eget huvud, utan enligt redaktörens klipporder:

vad han ansåg värt att tagas ur dem, det fick stanna, ty han måste tänka på sin tidnings program. Om arbetarne vid någon fabrik skänkt verkmästarn en snusdosa av silver, så skulle han genast klippa till, men om en patron skänkt fem hundra riksdaler till arbetarnes kassa, skulle han gå förbi. Om hertigen av Halland hade invigt en pålkran och intendenten Trälund skrivit vers vid tillfället, skulle han klippa till med vers och allting (Strindberg 1879/1989: 250)

Saxen hade en viktig betydelse i tidningsproduktion under 1800-talets andra halva, både som verktyg i arbetsprocessen och som symbol för en viss yrkesroll. Detta blir särskilt tydligt då saxen jämförs med två andra redskap: fjäderpennan och anteckningsblocket. Med saxen som produktionsverktyg utkristalliserades särskilda kriterier för vad som var trovärdiga och tryckvärda källor värda att klippas. Det klippta tidningsinnehållet både möjliggjorde och begränsade talutrymmet för de enskilda redaktionsmedlemmarna. Hur redskapen användes bestämdes samtidigt också av redaktionens organisation och rutiner. Frågan vad som gick att säga med saxen kan därför bara besvaras om man studerar den i sitt historiska sammanhang.¹

Hur tekniken formar och formas av det redaktionella arbetet är en fråga som är aktuell även för senare perioder. Saxen avlöstes så småningom av anteckningsblocket, skrivmaskinen, diktafonen, datorn och senare tiders ”reportermaskiner” med diktafon, kamera och dator i ett och samma verktyg för reportern med flera olika arbetsuppgifter. Olika tekniker har format sin tids journalistroll, och i sin tur formats av sin tids institutionella kontexter. Arbetsredskapen ur det förgångna kan därför även skärpa medvetenheten om hur dagens tekniker får betydelse.

Undersökningen av saxens plats och betydelse är också ett bidrag till beskrivningen av en i stor utsträckning outforskad del av 1800-talets nedskrivningssystem – det nätverk av tekniker och institutioner som bestämmer vad som i en given kultur kan utsägas och sparas. Detta medicarkeologiska perspektiv – en diskursanalys som beaktar utsägandets tekniska betingelser – är sedan flera år etablerat framförallt i Tyskland.² Medicarkeologerna har emellertid inte intresserat sig nämnvärt för traditionella nyhetsmedier. Två exempel på motsatsen är Ellen Gruber Garveys (2003) och Anke te Heesens (2006) forskning om tidningsklipparkiv, klippsamlande och klippböcker under 1800-talet och 1900-talets början. Garvey beskriver hur redaktionernas klipparbete underlättades genom ett system av utbytesexemplar redaktionerna emellan och hur en enskild skribent kunde värderas efter hur många gånger han eller hon klipptes och reproducerades i andra tidningar. Det monotona och mödosamma klipparbetet för anställda på de klippagenturer som Heesen behandlar påminde en hel del om arbetet på tidningsredaktionerna, men syftet och resultatet var helt annat: för klippagenturen handlade det om att bevara och skapa ämneskategoriserad ordning i det flöde av dagsaktualiteter som tidningarna presenterade i kompakta textmassor med få rubriker och indelningar. Varken Garvey eller Heesen undersöker emellertid saxens plats på tidningsredaktionerna och vilka nyhetsordningar och vardagssysslor den var en del av.

Det var till stor del med saxens hjälp man skapade det textarkiv som än idag utgör ett av de viktigaste materialen för historiker som vill tränga ner i 1800-talets offentliga liv. Att studera saxen och klipppraktiken är ett sätt att synliggöra dem som skapade detta arkiv, hur de arbetade och vilka texter de klippte. Historieskrivningen om 1800-talets press handlar vanligen om de stora publicisterna som genom sina egna och andras texter är lätta för historiker att komma åt. De som klippte mer än de skrev är svårare att undersöka eftersom saxens spår inte är lika lätta att följa som pennans. Ett konkret exempel utgör *Svenskt pressregister* (1967-) som förtecknar tidningstexter i ett flertal ämnen från och med 1880 – från början recensioner och skönlitterära bidrag och för senare perioder alla signerade texter. Klippta texter faller således till stor del utanför registrering.

Med saxen bakom skrivbordet

Var finner man då lämningarna av en verksamhet som i grunden byggde på att reducera och ta bort? Falk var knappast ensam om att reproducera text med saxens hjälp, men det var inte främst i tidningstexterna klipparbetarna synliggjordes. Skrivna texter bär ofta spår av ”skrivscenen” – explicita reflektioner kring skrivakten och skrivredskapen. (Campe 1991) Saxen omöjliggjorde motsvarande reflektioner kring ”klippscenen” i de texter som klipptes. Arbetet med saxen beskrevs istället i skönlitterära och andra skildringar av redaktionsarbetet. Tidningen *Östgötens* redaktör Isidor Kjellberg berättar exempelvis i sin *Ur en cellfånges dagbok* – skriven efter att han dömts till fängelse i ett tryckfrihetsmål – hur han kämpar för att få ta den vassa saxen med sig in i fängelsecellen:

Ack låt mig behålla saxen! Drif icke grymheten så långt, som till att fråntaga mig denne outhärlige pjes! Lagen medgifver mig ju att få i fängelset arbeta för egen räkning, arbeta i mitt yrke; men huru kunna det, i saknad af detta kostliga verktyg? En tidningsredaktör utan sax ... Betänk blott! (Kjellberg 1881: 7)

När arbetet med saxen beskrivs är det ofta i situationer där den bidrar till och ytterligare understryker det redaktionella arbetets tristess och meningslöshet. När huvudpersonen i Fredrik Lindholms roman *Tidningsmannen* besöker redaktionen för första gången är det just saxarna som får representera de redaktionella sysslornas torftighet och närmast parasitära karaktär:

de ofantliga papperssaxarne blänkte hemskt för solstrålarne likt fruktansvärda tortyrredskap. Då och då öppnade en af dessa tingestar sitt gigantiska gap, lät höra ett skadeglåd hväsande, och der låg måhända ett mästerverk stympadt för att bitvis delgifvas läsarne af morgondagens tidningsnummer. (Lindholm 1887: 90f)

Sax och klisterburk får även rama in bilden på omslaget till Johan Levarts roman *Då jag var redaktör* (1897). Just i denna roman har saxen ingen framträdande roll, men den används ändå på omslaget för att understryka redaktionsarbetets tröstlöshet.

Hur tidningar återanvände tidigare texter har bland annat beskrivits av Karl-Hugo Wirén (1979) och Patrik Lundell (2002). Fram till åtminstone 1800-talets mitt – och för många tidningar även långt senare – var de redaktionella krafterna mycket begränsade. Mindre tidningar kunde framställas på egen hand av en tryckare, ibland fanns en särskild redaktör. Större tidningar kunde ha ett par, tre medarbetare anställda. För att fylla tidningarna med ett innehåll använde man sig dels av externa medarbetare – exempelvis extraarbetande ämbetsmän och korrespondenter på andra orter – och dels av texter som skickades till redaktionen i form av bland annat insändare, utredningar och andra tidningar. Det var framförallt i arbetet med dessa senare texter som saxen kom till användning.

Saxens centrala ställning på det sena 1800-talets tidningsredaktioner var inte enbart ett svenskt fenomen. I Tyskland utgjorde ”Kleistertopf und Schere” själva sinnebilden för 1800-talets redaktionsarbete. (Bösch 2005: 73) Och i brittisk pressforskning kan en redaktör beskrivas som ”a scissors and paste man”. (Topham 2005: 86) En översatt skildring från den engelska tidningsvärlden i *Illustrerade familjevänner* år 1877 beskriver uförligt arbetet med saxen och låter en redaktionsmedarbetare framträda med namnet ”hr Klisterburk”. (’Sax och klister’ 1877: 379)

Vad som klipptes och hur

Den amerikanske medievetaren John Pavlick (2000) har försökt sammanfatta hur tekniken påverkar nyhetsredaktioner genom att ta fasta på fyra aspekter: Tekniken påverkar 1) hur medarbetarna arbetar, 2) vad de producerar, 3) hur redaktionen organiseras, och 4) relationen till omvärlden. Pavlicks distinktioner är klagörande på flera sätt, men samtidigt problematiska genom att de framställer journalistik som något tidlöst som bara ”påverkas” i en eller annan riktning av teknologiska förändringar. Jag vill istället argumentera för att det är med tekniska redskap som tidningsinnehållet *görs*, och att arbetet med saxen i grunden skiljer sig åt från arbetet med exempelvis fjäderpennan eller anteckningsblocket. Samtidigt kan tekniken inte studeras isolerad från de historiska sammanhangen: lika mycket som tekniken bestämmer vad som produceras och hur redaktionen organiseras, lika mycket bestämmer produktionen och organisationen hur tekniken används.

Med saxen klippte man inkommande texter som sedan trycktes i den egna tidningen. Resultatet blev ett textkollage av egna och andras texter, utan någon striktare redigering med rubriker och avdelningar. På tidningssidan möttes exportstatistik med protokollet från tandläkarföreningens årsmöte och rapporter från domstolar och riksdag, resebrev, dikter och krigstelegram. Saxen gjorde det möjligt att fylla en hel tidning med ett relativt varierat innehåll med endast några få personers arbetsinsats. När det gällde texter hämtade från andra tidningar var denna reproduktion med lagen överensstämmande. Sedan 1844 gällde att ”Uppsatser, hemtade ur Dagblad, anses icke såsom eftertryckta, då de i andra Dagblad införas, såvida det tillika uppgifves, från hvilket Dagblad uppsatsen är hemtad.” Och i Bernkonventionen, om skydd av litterära texter, som Sverige skrev under 1904, gjordes ett undantag som tillät reproduktionen av tidningstexter så länge utgivaren inte uttryckligen förbjudit det. Dessutom gjordes ett viktigt tillägg: ”I intet fall må dock sådant förbud gälla beträffande uppsatser, som behandla politik, eller om återgivande af nyheter för dagen och ’blandade ämnen’.”³

I praktiken var det inte alltid som källan skrevs ut. Att verkligen skriva ut källan, och markera att texten inte var skriven av tidningens egna skribenter, behövde emellertid inte ha framstått som ett fattigdomsbevis. Den tidning som innehöll texter från många olika dagblad kunde tvärtom uppfattas som påkostad. Särskilt gällde detta om texterna hämtats från utländska prestigetidningar. Källhänvisningen uttryckte då både att redaktionen var välinformerad och att texten kom från en säker källa. Tidningens och tidningsmedarbetarens roll blev därmed att återge vad andra och kanske trovärdigare källor redan hade meddelat. Detta skapade en passiv relation till omvärlden: tidningens anställda valde bland texter som hamnade på deras skrivbord, men gjorde mera sällan några utflykter till de institutioner, platser och människor som beskrevs i texterna. I ledande artiklar kunde händelser och människor kommenteras, men det saxade materialet fick annars som regel stå okommenterat. (Johannesson 2001)

Klippandet kom att forma en föreställning kring den opartiska verklighetsbeskrivningen. Den exakta återgivningen, förmedlad utan att redaktionen gjort några ändringar, kom originalet närmast och var i den meningen opartisk. En tidning kunde också demonstrera sin opartiskhet genom att förmedla klippta texter från olika källor, partiska i sig men ordagrant återgivna för att ge en opartisk bild av mångfalden. I enstaka fall deklarerades detta redan i titeln: *Klipparen: Opartiskt månadsblad med saxhugg ur hela Svenska pressen* (1888-1889).⁴

Under 1800-talets andra halva markerades det allt oftare på sidorna att nyhetstexterna hade nått tidningen via telegraf. Som Jonas Harvard (2007) har visat var det emellertid under lång tid mycket få tidningar som hade råd att publicera ”äkta” telegrafmeddelan-

den. Billigare än telegraftjänsten var abonnemanget på de stora stockholmstidningarna som tryckte telegraferade nyheter och därifrån kunde mindre tidningar enkelt saxa dem. Också de telegraferade nyheterna var således ofta klippta från andra tidningar.

Att Falk skulle ha hundratalet tidningar framför sig där han satt på 'Arbetarfanans' redaktion är inte nödvändigtvis en överdriven beskrivning. Under andra halvan av 1800-talet expanderade den inhemska tidningsmarknaden kraftigt och mellan 1860 och 1880 ökade antalet tidningar utanför Stockholm från 84 till 148 stycken. År 1880 hade nästan alla städer en egen tidning, och många hade två eller tre. (Johannesson 2001: 166ff) I detta textflöde blev saxen ett ordningsskapande instrument. Samtidigt som varje enskild tidning bidrog till att mängden text ökade gjorde klippandet av artiklar och andra texter att det skapades (en möjligen skenbar) översikt och att textflödet blev hanterligt genom att tidningen i varje nummer publicerade ett urval. Ännu i slutet av 1800-talet saknade många tidningar fasta avdelningar, och indelningar och texterna sattes ofta efter hand som de lämnades till tryckeriet. Inte sällan hamnade senaste nytt längst ner på sista sidan, den sida som sattes sist. Detta tidsmässiga ordnande av texter kunde ge läsare känslan av att följa med sin samtid – eller känslan av att drunkna.

Att tidningarnas rapporter om världen gavs en periodisk indelning beroende på utgivningstakten kunde innebära att innehållet snabbt föll i glömska. Det stora antalet tidningar gjorde att texterna uppfattades som betydelsefulla både som makt i samhället och som kunskapskällor. Men just mängden innebar också att enskilda texter riskerade att försvinna bland alla de andra. Som Anke te Heesen har beskrivit var det kring sekelskiftet 1900 som många klippningar började byggas upp. Motiven var ofta just att bevara och skapa översikt i den annars oöverskådliga textmängden. Också klippningarna skapades med saxens hjälp – men delvis efter motsatta utgångspunkter. I klipparkivet ordnades artiklarna efter ämne snarare än kronologi, vilket gjorde samlingarna sökbara på ett annat sätt än tidningarna i sig själva. Situationen för dem som arbetade i klipparkiven eller på någon av de firmor som erbjöd sig att klippa artiklar om ett visst ämne till betalande kunder påminde annars om den som gällde för redaktionernas klippare. Både tidningsklippandet för redaktionellt bruk och det arkivariska samlandet innebar rekontextualiseringar där texter togs ur ett sammanhang och placerades i ett annat, för att säljas som en del av ett tidningsinnehåll, eller för att bevara en del av nutiden för framtiden i arkivet. Men sannolikt var valfriheten mindre för arkivets klippare än för tidningsmedarbetaren och det är knappast troligt att arkivklipparna uppfattade sig som författare i någon mening. Klippordern för en arbetare inom "tidningsklippindustrin" bestod av listor på ibland flera tusen namn och ämnen. (Heesen 2006: 82ff)

Pavlik beskriver vad som händer när nya tekniker som telefon och internet gör sitt intåg på redaktionerna. Saxen var under andra halvan av 1800-talet emellertid knappast någon ny teknik inom tidningsproduktionen. Att Falk och andra ändå inte tog saxen för given – såsom ofta är fallet med föremål i vardagen – tyder dock på att den upplevdes som problematisk. Med Bruno Latours ord kan den sägas ha övergått från att vara en anonym och tyst "intermediary", till att bli en fullt synlig och central "mediator", som slutat att vara ett följsamt verktyg i tidningsmannens hand för att istället bli en aktör som påverkar och ställer till besvär för sin omgivning. (Latour 2005: 79ff) För Falk tycks saxen i det närmaste vara en ny beaktskap, han hade väntat sig att som tidningsman arbeta med helt andra redskap. För att kunna greppa saxens betydelse måste man kartlägga vilka andra delar som ingick i det redaktionella nätverket. Vilka andra verktyg stod till buds, vad kunde man göra med dem, och vilka fick använda dem?

Publicistens fjäderpenna

Allt material klipptes inte från andra texter, en del skrevs direkt för tidningen. Emellanåt förekom till exempel att tidningsmän refererade domstolsförhandlingar och tal i riksdagen och andra församlingar – något som Falk fick prova på under sin tid på 'Rödluvan'. Också för referenten gällde det i någon mening att göra ett utsnitt av vad någon annan redan formulerat. Den som refererade ett tal gjorde det inte för att göra en egen tolkning av det sagda, utan för att skriva ner exakt vad som sades. (Gitelman 1999: 43f) I praktiken kunde emellertid även referatet styras av redaktörens order – i *Röda rummet* refererar Falk exempelvis bara vad vissa riksdagsmän har att säga.

Till de texter som nästan alltid skrevs med friare hand hörde de ledande artiklarna som chefredaktören ansvarade för och antingen skrev själv eller lät någon särskilt sakunnig skriva. Karl-Hugo Wirén beskriver exempelvis hur sammanlagt 45 personer medverkade på *Aftonbladets* ledarsida under åren 1886-1887 – de flesta politiker och specialister utan anställning på tidningen. (Wirén 1979: 54ff) Detta gjorde att redaktionsarbetet fick en hierarkisk uppdelning: den överordande och kretsen kring honom skrev de ledande artiklarna och bestämde vad de underordande skulle klippa och eventuellt referera.

Under 1800-talets senare del trängde stålpenan undan fjäderpennan. Det är ändå befogat att se fjäderpennan som en symbol för en viss sorts skrivande och en viss sorts skribenter. Bilden av fjäderpennan användes nämligen också långt efter att man slutat skriva med den. Fjäderpennan användes för att illustrera ett publicistideal, grundlagt på 1820-, 30- och 40-talen och därefter flitigt reproducerat i historieskrivning, hyllningstal och personporträtt i ord och bild. Ett exempel är det grupporträtt föreställande sju "Svenska publicister" vilket publicerades tillsammans med en längre text i *Svenska Familj-Journalen* år 1873. Mellan de ovala porträttbilderna på Lars Johan Hierta, Georg Scheutz, Carl Fredrik Ridderstad med flera sitter instuckna blad, en ljusbringande fackla, en bevingad jordglob – och fjäderpennor. Tillsammans bidrar symbolerna till att – som texten beskriver det – framställa pressen som en "vehikel för det fria ordet". (d- 1873: 15) Till föreställningarna om publicisterna hörde att de ofta fick representera och personifiera sin tidning. Lars Johan Hierta var *Aftonbladet*, Georg Scheutz var *Anmärkaren* och Carl Fredrik Ridderstad var *Östgöta Correspondenten*.⁵ Detta gjorde att klyftan blev desto större mellan tidningarnas ledande publicister och personligheter och de lägre medarbetarna som skötte de mera vardagliga redaktionsgöromålen.

Arbetet med fjäderpennan krävde övning, tid och tålmod. Pennspetsen måste hela tiden skäras till för att få den rätta formen och mängden bläck fick vara noga avmätt för att det inte skulle bildas plumpar i manuskriptet. "Allt detta gjorde", skriver Andreas Hasselgren, "att våra förfäder tvingades skriva med en viss betänksamhet, som afspeglas i deras stil – de mera målade än skrefvo sina bokstäver". (Hasselgren 1899-1900: 656f) Denna skrivkonst stämde väl överens med det publicistiska idealet. Också för publicisten gällde det att ta lång tid på sig för att noga utreda ett ämne och ge det en vacker och personlig språkdräkt och deras skrivande utgjorde därmed på flera sätt motsatsen till det nyhetsarbete som prioriterade snabbhet. Enskilda publicister kunde i sin egenskap av redaktörer vara högst inblandade i det dagliga nyhetsarbetet, men publicistidealet dominerades ändå av det eftertänksamma resonerande skrivandet i politiska, litterära och kulturella frågor där de personliga övertygelserna kunde ges uttryck. Sedan 1820- och 30-talet bar publicistrollen också med sig ett drag av liberalt och radikalt sanningssägande. Publicisten beskrevs – exempelvis av Anders Fryxell (1862) – såsom en idealist arbetande för framåtskridande, sanning och rättvisa.⁶ Den som på detta sätt gav uttryck för sitt rättvisepatos var alltid en man. I en tid när kvinnan som regel var

omyndig krävdes det att man var man för att man skulle göra sig gällande som publicist på offentlighetens scen.

Klipparnas spår i texten

Det är mot bakgrund av publicistens skrivande som arbetet med saxen framstår som så meningslöst torftigt. När Falk, och flera senare litterära kollegor, ger sig in i tidningsbranschen, är det för att bli sanningssägare och likt den föreställda publicisten avslöja lögnen i samhället. Men istället för att fatta pennan och skriva sanningen finner de till sin besvikelse ambitionerna stympade av saxen.

Utifrån Foucaults (1969/1993) diskussion av författarfunktionen kan man ställa frågan: Vilken plats kunde klipparen besitta i den klippta texten? Svaret är att det inte fanns någon plats. Klipparen hade ingen äganderätt till texten, kunde inte betraktas såsom textens ursprung och skapande kraft, och behövdes inte för att bestämma dess härkomst eller bärande tanke. En jämförelse mellan fjäderpennans skrivande och saxens klippande visar vari skillnaden bestod: Med pennan producerade man texter, medan man med saxen reproducerade dem, pennan skapade original, saxen kopior, pennan var ett medel för att uttrycka subjektet, saxen osynliggjorde subjektet.⁷ Den författare som fick framträda i den klippta texten var snarare den som ursprungligen skrev den och klipparen fungerade bara som en passiv förmedlare. Klipparens särprägel var hans frånvaro.

Med pennan gjordes ett personligt avtryck i text som inte var möjligt att göra för den som arbetade med sax.⁸ Man kan tänka sig att den som hanterade saxen gjorde ett så personligt urval att han ändå satte tydliga spår på tidningssidan. På 'Arbetarfanan' och andra tidningar var det emellertid inte den som höll i saxen som bestämde vad som skulle klippas – tydliga klipporder kom från högre ort, och den underordnade hade bara att verkställa redaktörens vilja. Som för sättaren i tryckeriet och en senare tids skrivmaskinister kan man säga att den som klippte enligt order blev synlig främst genom de misstag han gjorde.⁹ Värt att nämna är också att klippandet med saxen i andra sammanhang innebar en strävan efter total anonymitet. Det gäller exempelvis den som klipper och klistrar ihop hot- och utpressningsbrev i otaliga deckare, bland annat i Conan Doyles *Baskervilles hund* (1901-1902). Och i den ikonografi som kom till uttryck i karikatyrer av tecknare som Honoré Daumier fick saxen representera censuren som klippte för att tysta kritiska skribenter och förhindrade att deras texter fick spridning.¹⁰

Samtidigt är det inte säkert att skillnaden mellan det klippta och det egenhändigt skrivna blev så stor i slutändan. För båda textsorter gällde att de sattes med typer och publicerades i tryckta tidningar – och där hade spåren av en omsorgsfullt målade handstil fullständigt suddats ut. Kanske kunde författaren anas bakom en signatur, men ofta publicerades också publicisternas artiklar utan underskrift. För den genomsnittlige läsaren måste det många gånger ha varit mycket svårt att lista ut vem som var den verkliga skribenten.

Kanske var det mera själva positionen som underordnad, arbetande med ett verktyg som antydde ett praktiskt hantverk snarare än en syssla för intellektuella, som utgjorde grunden till missnöjet. Den myndige mannen med publicistiska ideal hade plötsligt fråntagits rätten att yttra sig. Falk och många av litteratörerna i samtiden hade studerat vid universitet. Många ville bli författare och de sökte sig till pressen för att skaffa sig namn som skribenter. Men för att sköta saxen krävdes knappast några universitetsbetyg och eventuella författarambitioner var närmast ett hinder. På underordnad position i pressen blev de sekreterare snarare än individuella skribenter. Precis som sekreteraren

och stenografen skulle den klippande redaktionsmedarbetaren fungera som ett ”perfekt medium” som inte lämnade några spår efter sig.¹¹ I artikeln om den engelska pressen i *Illustrerade Familjevännern* heter det mycket riktigt om redaktionssekreterare att ”Några äro blott redskap i den ledande redaktörens hand och endast af föga mera betydelse än den sax, som de begagna”. (”Sax och klister” 1877: 379) Positionen som underordnad sekreterare motsvarade inte deras förväntningar och saxen blev själva symbolen för missnöjet och misslyckandet. Klippredskapet både skapade och befäste en redaktionshierarki där klipparen befann sig längst ner.

Samtidigt kunde saxen också uttrycka samhörighet. Saxen blev en symbol för en yrkesroll som man inte var helt tillfreds med men som man delade med andra och som skapade sammanhållning. Pressens medarbetare har ofta tillskrivit sig själva ett underläge – den som vill kritisera och granska makten ser sig gärna själv som maktlös – det gäller för såväl 1820- och 30-talets publicister (Lundell 2002) som senare tiders murvlar. De lägre redaktionsmedlemmarnas identifikation med klipparen kan ses som ytterligare ett exempel på denna strategi. Men även redaktörerna kunde använda saxen på detta sätt. Redaktör Saxons sax kan tolkas så. Som redaktör för *Norrlänningen* i slutet av 1880-talet införde Johan Lindström en nyordning som innebar att alla texter som publicerades skulle skrivas, och att texter hämtade från andra tidningar skulle skrivas av ordagrant. (Lindström 1918: 134) På det fotografi som togs på redaktören och tidningens övriga redaktionsmedlemmar poserade de emellertid med saxar i händerna.

Som skribent tog sig Lindström signaturen ”Saxon” och detta märke fick senare även ge namn åt hans förlagsrörelse. Också som skrivande ville Lindström således förknippas med saxen, som om han fortfarande ville se sig som den enkle tidningsmannen på underordnad position.

Penna och anteckningsblock

För att få ytterligare perspektiv på saxens nedskrivningssystem kan det jämföras med vad som successivt kom att ersätta klippandet: arbetet med pennan och anteckningsblocket. Tekniken hade funnits redan tidigare, men det var först kring sekelskiftet 1900 som den blev en symbol för och en självklar del av det tidningsskrivande som började kallas journalistik och reportage.

Kring sekelskiftet växte den svenska pressens upplagor kraftigt, annonstillströmningen ökade och många tidningar kunde utöka sina redaktionella resurser. Förutom dessa ekonomiska förutsättningar bidrog populära berättelser om utländska hjälterporter till att forma en ny typ av tidningsskrivare. Tidningsartiklar, reseberättelser och deckare berättade om amerikanska journalister för vilka rörelse, snabbhet, tävlan gentemot konkurrenter och ett rappt fångslande skrivande var huvudsaken. Saxen och fjäderpennan platsade inte i detta sammanhang, reportern arbetade istället med penna och anteckningsblocket.¹²

Det dröjde inte länge förrän många svenska tidningsmedarbetare började uppfatta sin roll och använda anteckningsblocket på liknande sätt som sina utländska kollegor. Ett uppmärksammat reportage i amerikansk anda var exempelvis Ester Nordströms ”En månad som tjänsteflicka på en bondgård i Södermanland” som publicerades i *Svenska Dagbladet* sommaren 1914 och där just reporterens arbete på plats bland de människor hon rapporterar om står i centrum. En liknande reporterroll gestaltas i Elin Wägners roman *Pennskaflet* (1910) om en tidningsskrivare i ständig rörelse och med anteckningsblocket i högsta hugg – något som syns redan på omslaget. Som Nordström

Källa: Johan Saxon Lindström (1918) *En tidningsmans minnen*. Stockholm: Bokförlaget Nutiden, s. 134.

och 'Pennskaftet' visar var reporterns arbete inte någon manlig domän på samma sätt som publicistiken i den politiska offentligheten. Reporterns framgång byggde inte så mycket på universitetsvärldens klassiska bildning och retoriska skicklighet som på en förmåga att ta sig fram i vardagen, och här sågs kvinnliga reportrar som väl så kvalificerade som männen.¹³

Birgitta Ney (1999) har i sin studie av *Svenska Dagbladets* reporter Lotten Ekman framhållit just den fysiska rörelsen som central för det tidiga 1900-talets reporter. An-teckningsblocket möjliggjorde och förutsatte besök och anteckningar i fält. Blocket

var lätt att ta med sig och med en blyertspenna gjordes enkelt snabba noteringar, var reportern än befann sig. Snart blev pennan och anteckningsblocket den rekvisita som gjorde att man kände igen någon som just reporter. Efter att journalistfilmen *Hon fick platsen* haft premiär 1911 reagerade en recensent i *Dagens Nyheter* över den överdrivna exponeringen av reporterblock i filmen. Skribenten menade att en riktig journalist som är ute på uppdrag vill smälta in och därför inte skyltar med sin yrkesidentitet i onödan – och det var just anteckningsblocket som röjde yrket. ("Penskraftens soaré igår" 1911) I en stumfilm var det emellertid en fortsatt given markör som direkt talade om för publiken vad karaktären arbetade med.

Med pennan och anteckningsblocket förändrades tidningstextens tro- och tryckvärdighetskriterier. Det som gjorde texten tillförlitlig och eftertraktad var inte längre att den var klippt från en etablerad och säker källa utan att reportern framträdde som ett vittne till det som han eller hon skildrade. Till skillnad från klipparen blev reportern därmed viktig som person och han eller hon kunde på ett helt annat sätt få erkännande och uppskattning för sitt arbete. För att vara först på plats och först i tryck krävdes kanske ingen universitetsutbildning, men väl en smartness, en förmåga att hitta genvägar och fatta snabba beslut. (Jarlbrink 2009: 134ff) Skribenten kunde vara en Henry Morton Stanley som beskrev hur han kämpade sig igenom djungeln i *How I Found Livingstone* (1872) eller den som visade att han varit på plats hemma hos Harriet Bosse genom att skriva att "Blyertspennan är höjd i högsta hugg och nu skall det intervjuas." (Unge Anderson 1906) I reportagetexten är reportern själv något av en huvudperson och den som garanterar att det som skildras verkligen har inträffat. Reportrarna skiljer sig således från klipparna genom att de själva framträder som skapare av den information de förmedlar. Detta förändrade även nyhetsvärderingen. Nyheter var inte längre vad som råkade hamna på redaktionens skrivbord, utan det som en reporter blev vittne till och lyckades skriva om före konkurrenterna. Också publicisten framträdde som person, men reportern skilde ut sig genom att inte framträda med något personligt intresse i det som skrevs. Med Michael Schudsons ord: "Their vested interest is not in the information they have but in the fact that they have information." (Schudson 1995: 91)

Viktigt för reporterns synlighet var även bruket av signaturer. Artiklarna undertecknades sällan med författarens riktiga namn utan istället användes pseudonymer. Som Ney (1998) visat kunde en enskild skribent använda så många som fyrtio olika signaturer, skiftande beroende på vad artiklarna handlade om. Genom att signaturerna ständigt återkom blev de igenkända av läsarna och förknippade med en viss stil och personlighet.

Genom att framträda i texterna gjorde reportrarna avtryck som bevarade dem för eftervärlden. Därmed har de varit lättare att beforska än de anonyma klipparna. I presstextsamlingar som *Pressens profiler* (1991) och *Tidningskvinnor* (2000) är det just publicister och reportrar som dominerar och intressanta tidningstexter är per definition de som har en synlig och känd författare. Klipparna däremot är knappast några profiler. Vill man undersöka de som höll i saxarna kan man därför inte stanna vid själva tidningsmaterialet, där är de i det närmaste osynliga. Klipparna hittar man i andra medier, i romaner, skämtteckningar och tidskrifter.

Avslutande

Saxen kan ses som en nyckel som öppnar upp 1800-talets tidningsredaktioner och blottlägger rutiner, roller och rådande värderingar. Saxen skapade och representerade passiva och anonyma tidningsmedarbetare. Klipparbetet var en del av vardagens redak-

tionsrutiner som varken gjorde mycket väsen av sig i samtiden eller i senare historie-skrivning. I uppdelningen mellan överordnad och underordnad, att uttrycka sig själv eller att följa klipporder blev saxen symbol för dem som kände sig tystade och i underläge. De tidningar som klipparna producerade var kollage av text som andra hade författat. Eventuella ögonvittnesskildringar var sällan skrivna av någon på den egna redaktionen. Forskarens svårigheter att få syn på dem som klippte har sin förklaring i klipparnas egna svårigheter att göra sig synliga. För att undersöka klipparbetarnas situation krävs därför att man går till andra källor än själva tidningstexterna. Här kan skönlitteratur och andra beskrivningar användas – texter som inte klipptes utan *skrevs*. Samtidigt är det viktigt att komma ihåg att saxar och andra redskap inte bara var tekniker. De var även symboler att använda retoriskt för att skapa och uttrycka grupptillhörighet.

Genom att undersöka pressens produktionstekniker i sitt sammanhang synliggörs olika presshistoriska nedskrivningssystem. Arbetet med fjäderpennan, saxen respektive anteckningsblocket skapade olika tidningsinnehåll, skilda sätt att skapa trovärdiga rapporter om världen, och olika möjligheter för tidningsmedarbetarna att uttrycka sig själva. Redskapen skapade därmed även mycket olika arkiv. De klippta texterna var inte sällan formulerade av samma personer och grupper som texterna skildrade – vilket innebar att de grupper som dominerade i spalterna var sådana som själva genererade texter som lämpade sig för klippning. Klipparnas sätt att återge en händelse skilde sig därmed från publicisternas och reportrarnas, på samma sätt som fotografens och radiojournalistens skiljer sig åt idag.

Noter

1. Denna artikel skrevs under ett besök på forskarskolan Mediale Historiographien vid Bauhausuniversitetet i Weimar våren 2008. Tack till Birgit och Gad Rausing's Stiftelse för Humanistisk Forskning och Stiftelsen Lars Hiertas Minne för finansiering av resa och uppehälle.
2. Se t.ex. Kittler (1999), med den introducerande inledningen av Geoffrey Winthrop-Young och Michael Wutz. För en svensk presentation, se Snickars (2005).
3. Skrivningen från 1844 är citerad från Petri (2008:301). Bernkonventionen trycktes i *Svensk Författningssamling* (1904, nr 29).
4. Att liknande tankegångar hade en lång tradition framgår av att tryckarna i den medborgerliga 1700-talspress som Lundell (2002) undersöker såg det som sin skyldighet att opartiskt publicera det som skickades till tidningen.
5. Se t.ex. Sturzen-Becker (1845) och 'Tidning' (1892) i *Nordisk familjebok*.
6. Liknande beskrivningar finns också i *Svenska Familj-Journalens* (1873) publicistporträtt. Se vidare Lundell (2002) och Rosengren (1999).
7. Jämför avtryckets relation till skulpturen, Didi-Huberman (1999).
8. Om skriften som själens avtryck, se Kittler (1999: 14).
9. Jämför Olwell (2005: 51) om skrivmaskinisten.
10. Se t.ex. Daumiers teckning "Résurrection de la Censure", i Göbel (2008: 146f).
11. Jämför Price & Thurschwell (2005: 6), samt Price (2005: 35).
12. Se t.ex. Carlsson (1906), Baker (1905), Lindblom (1908). Om anteckningsblocket som symbol, se Schudson (1995: 80).
13. Se t.ex. Mac (1911).

Litteratur

- Baker, Ray Stannard (1905) 'Hur 'kycklingen' blev journalist', *Stockholms Dagblad* 17/9 1905.
- Bösch, Frank (2005) 'Die Zeitungsredaktion', i Alexa Geisthövel & Habbo Knoch (red.) *Orte der Moderne: Erfahrungswelten des 19. und 20. Jahrhunderts*. Frankfurt & New York: Campus.
- Campe, Rüdiger (1991) 'Die Schreibszene', i Hans Ulrich Gumbrecht & K. Ludwig Pfeiffer (red.) *Paradoxien, Dissonanzen, Zusammenbrüche: Situationen offener Epistemologie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Carlsson, Beyron (1906) 'Stipendiatberättelse', i *Publicistklubben den 23 februari 1906*. Stockholm: Publicistklubben.
- d– (1873) 'Svenska porträttgrupper: Publicister. Första serien', i Svenska Familj-Journalen, nr 1.
- Didi-Huberman, Georges (1999) *Ähnlichkeit und Berührung: Archäologie, Anachronismus und Modernität des Abdrucks*. Köln: DuMont.
- Foucault, Michel (1969/1993) 'Vad är en författare?', i Claes Entzenberg & Cecilia Hansson (red.) *Modern litteraturteori: Från rysk formalism till dekonstruktion. Del 2*. Lund: Studentlitteratur.
- Fryxell, Anders (1862) *Bidrag till Sveriges litteratur-historia. Nionde häftet: Strödda anmärkningar om tidevarvet efter 1840*. Stockholm: Hierta.
- Garvey, Ellen Gruber (2003) 'Scissoring and Scrapbooks: Nineteenth-Century Reading, Remaking, and Recirculating', i Lisa Gitelman & Geoffrey B. Pingree (red.) *New Media 1740-1915*. Cambridge & London: MIT Press.
- Gitelman, Lisa (1999) *Scripts, Grooves, and Writing Machines: Representing Technology in the Edison Era*. Stanford: Stanford University Press.
- Göbel, Christian (red.) (2008) *Die Zeitung in der Künstlerkarikatur von Honoré Daumier*. Saarbrücken: Deutsches Zeitungsmuseum.
- Harvard, Jonas (2007) 'Modernitetens depescher? Telegrafan och den norrländska pressens tidshorisonter 1850-1870', i *Presshistorisk årsbok 2007*.
- Hasselgren, Andreas (1899-1900) *Hundra år i ord och bild*. Stockholm: Fröleen.
- Heesen, Anke te (2006) *Der Zeitungsausschnitt: Ein Papierobjekt der Moderne*. Frankfurt am Main: Fischer.
- Jarlbrink, Johan (2009) *Det våras för journalisten. Symboler och handlingsmönster för den svenska pressens medarbetare från 1870-tal till 1930-tal*. Stockholm: Kungliga Biblioteket.
- Johannesson, Eric (2001) 'Med det nya på väg (1858–1880)', i Karl Erik Gustafsson & Per Rydén (red.) *Den svenska pressens historia. Del II: Åren då allting hände (1830-1897)*. Stockholm: Ekerlids förlag.
- Kittler, Friedrich A. (1999) *Gramophone, Film, Typewriter*. Stanford: Stanford University Press.
- Kjellberg, Isidor (1881) *Ur en cellfänges dagbok*. Linköping: Kjellbergs boktryckeri.
- Latour, Bruno (2005) *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.
- Levart, Johan (1897) *Då jag var redaktör*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Lindblom, Ernst (1908) *Den svensk-amerikanske Sherlock Holmes: Berättelser från Chicago*. Stockholm: Gullberg.
- Lindholm, Fredrik (1887) *Tidningsmannen: Roman*. Stockholm: Bokförlagsföreningen Svea.
- Lindström, Johan Saxon (1918) *En tidningsmans minnen*. Stockholm: Bokförlaget Nutiden.
- Lundell, Patrik (2002) *Pressen i provinsen: Från medborgerliga samtal till modern opinionsbildning 1750-1850*. Lund: Nordic Academic Press.
- Lundgren, Kristina & Ney, Birgitta (red.) (2000) *Tidningskvinnor 1690-1960*. Lund: Studentlitteratur.
- Mac (1911) 'De kvinnliga journalisternas soaré', *Dagens Nyheter* 9/2 1911.
- Ney, Birgitta (1998) 'Nitouche, Yvette, Pierette, Chouette: Om kvinnliga journalisters namn i tidigt 1900-tal', i Birgitta Ney (red.) *Kraftfält: Forskning om kön och journalistik*. Stockholm: JMK.
- Ney, Birgitta (1999) *Reporter i rörelse: Lotten Ekman i dagspressen vid förra sekelskitet*. Nora: Nya Doxa.
- Olwell, Victoria (2005) 'The Body Types: Corporeal Documents and Body Politics Circa 1900', i Leah Price & Pamela Thurschwell (red.) *Literary Secretaries/Secretarial Culture*. Aldershot & Burlington: Ashgate.
- Oscarsson, Ingemar & Rydén, Per (red.) (1991) *Pressens profiler: Ett urval journalistiska texter med inledning och kommentarer*. Lund: Studentlitteratur.
- Pavlick, John (2000) 'The Impact of Technology on Journalism', i *Journalism Studies* 1(2): 229-237.
- Price, Leah & Thurschwell, Pamela (2005) 'Invisible Hands', i Leah Price & Pamela Thurschwell (red.) *Literary Secretaries/Secretarial Culture*. Aldershot & Burlington: Ashgate.
- 'Pennskaftens soaré igår' (1911) *Dagens Nyheter* 18/2 1911.
- Petri, Gunnar (2008) *Författarrättens genombrott*. Stockholm: Atlantis.
- Price, Leah (2005) 'Stenographic Masculinity', i Leah Price & Pamela Thurschwell (red.) *Literary Secretaries/Secretarial Culture*. Aldershot & Burlington: Ashgate.
- Rosengren, Cecilia (1999) *Tidevarvets bättre genius: Föreställningar om offentlighet och publicitet i Karl Johans tidens Sverige*. Stockholm/Steag: Symposion.
- 'Sax och klister' (1877) i *Illustrerade familjevänner* nr 47.
- Schudson, Michael (1995) *The Power of News*. Cambridge: Harvard University Press.
- Snickars, Pelle (2005) 'Mediearkologi: Om utställningen som mediearkiv', i Anders Ekström, Solveig Jülich & Pelle Snickars (red.) *1897: Mediehistorier kring stockholmsutställningen*. Stockholm: Statens Ljud- och Bildarkiv.
- Strindberg, August (1879/1989) *Röda rummet*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.

- Sturzen-Becker, Oscar Patric (1845) *Den nyare svenska skön-litteraturen och tidningspressen: En öfversikt i sex föreläsningar*, Köpenhamn: C. A. Reitzels förlag.
- Svensk Författningssamling* (1904) Stockholm: Norstedts.
- 'Tidning' (1892) i *Nordisk familjebok*.
- Topham, Jonathan R. (2005) 'John Limbird, Thomas Byerley, and the Production of Cheap Periodicals in the 1820s', i *Book History*, Vol. 8
- Unge Anderson (1906) 'Hos Harriet Bosse. En liten intervju', *Nya Dagligt Allehanda* 5/10 1906.
- Wirén, Karl-Hugo (1979) *Från skilda håll: Aftonbladets textanskaffning 1886–87*. Stockholm: Almqvist & Wiksell International.

